

I forlængelse af dette går Eley i bogens anden halvdel nærmere ind på pressionsgruppernes indre forhold: Hvem var med, hvorfor var de med og hvad betød det for dem? Han understreger i denne del forskellene mellem de forskellige pressionsgrupper og gør op med bl.a. Wehler, der i *Das deutsche Kaiserreich* lader »Die nationale Verbände« være nærmest én eneste gruppe (Eley s. 155 ff). Og Eley fastslår, at »the nationalist factor in Wilhelmine politics cannot be easily reduced to a 'stabilizing' factor in the political system. On the contrary, it led to all sorts of conflicts within the right as to how far and in what ways the national idea could be exploited as an integrative force« (s. 184).

Dette er også baggrunden for, at Eley ser på det stærke populistiske præg, der efter hans mening præger især »Flottenverein« – et forhold, der igen understreger en tillidskrise mellem regeringen og pressionsgrupperne. Og denne tillidskrise øges, jo svagere højrepartierne står politisk, især efter valget i 1903, hvor SPD vandt kraftigt frem. Når man undersøger de nationale forbunds historie, er det efter Eleys mening derfor ikke muligt at acceptere Wehlers og andres teorier om de nationale forbund som statens forlængede arm.

Det bliver især tydeligt ved at se på *Alldeutsche Verband*, der i dec. 1902 officielt fordømmes af Bülow i Rigsdagen efter at have modtaget nogle Boer-generaler i Berlin (s. 242 ff), og på Flottenvereins krise i forholdet til regeringen i 1905, hvor Keim beskylder Tirpitz for at taktiske grunde ikke at fremsætte en tilstrækkelig omfattende ny flådelov (s. 269 ff).

Først efter rigsdagsvalget i 1907, hvor SPD gik tilbage, og hvor de radikale nationalister deltog ivrigt i valgkampen, sker der et skift. De nationale forbund arbejdede nu åbenlyst på at skabe en større enighed på højrefløjen, noget, der dog først lykkedes med dannelsen af Vaterlandspartei i 1917 og DNVP efter krigen.

Denne udvikling interesserer Eley mindre og er absolut den svageste del af bogen. Og det virker lidt grotesk, når Eley i indledningen skriver, at han vil se på den politiske proces i Tyskland fra 1890 »into the early years of the Weimar Republic«, når tiden efter 1918 behandles på knap 6 sider og i et appendix på s. 370. Endelig er det vist ret utraditionalt at slutte et historisk værk som dette uden en egentlig konklusion.

Men som et værk om de nationalistiske pressionsgrupper i 1890'erne og frem til 1905/06 er bogen både grundig og spændende og rummer flere nye opfattelser.

Otto Rühl

HERMANN VON DER DUNK: Die Niederlande im Kräftespiel zwischen Kaiserreich und Entente. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980. 44 s.

Denne lille bog rummer et foredrag, som Herman von der Dunk holdt på Instituttet for europæisk historie i Mainz i dec. 1979. I dette viste han, hvorledes Tyskland og Holland i perioden 1871–1914 økonomisk var så tæt sammenknyttede, at en toldunion flere gange blev overvejet. Tyskerne var interesseret i at få fri adgang til Rhindeltaet, de to hollandske havne og kolonierne. Men for Holland var neutralitet det, der bedst betalte sig, og såvel Ententemagterne som kejserriget accepterede dette, da det også i tilfælde af krig rummede fordele for begge parter.

Otto Rühl

OLE HYLDTOFT, HELLE ASKGAARD OG NIELS FINN CHRISTIANSEN: Det industrielle Danmark 1840–1914. Systimes historiske kildehæfter, Herning, 1981. 374 s. Ill.

En smuk, veludstyret, varieret og tæt redigeret samling af kildefragmenter om dansk industris udvikling og industrialiseringens konsekvenser fra den tøvende genopstart i

1840'erne og frem til 1914, da industrien begyndte at gøre landbruget rangen stridig som landets hovederhverv. Foruden ca. 75 fotos, kort og tekniske tegninger er der taget 100–150 uddrag af samtidige indberetninger, håndbøger, avisartikler, lovtekster m.v., af jubilæumsskrifter, arbejdererindringer og statistiske analyser. Redaktørerne har søgt at give »et billede af arbejdernes daglige vilkår og forudsætningerne for disse vilkår«. De arbejder følgelig over et meget bredt felt – på lidt nær det ikke-agrariske Danmarks økonomiske og sociale historie. Bogen går nærmere ind på jern- og metalindustrien, mejerierne, tekstilfabrikker og syersker, tobaksindustri, dampmaskiner og el-værker – men også håndværkets tilpasning, husflid, jernbaner, havneanlæg og landeveje. Ikke bare det daglige arbejdes vilkår og fabriklovgivningens problemer om kvinder, børnearbejde og ulykkesikring, men også debatten om det og økonomiske ideologier i tiden er inddraget. Der er kilder såvel til arbejdsmarkedets organisering, aftalevæsen og konflikter som til indkomstudviklingen, forbruget, hjemmeliv og livsrytme i arbejderbefolkningen.

Gennemgående præges de tolv forskellige kapitler (kildekomplekser) af et velovervejet, kyndigt fremfindingsarbejde, af håndfast tilskæring og adækvat forklaring. Studeret i sin helhed er bogen en materialesamling af betydelig informationsværdi og læsertække. Selvfølgelig kan man kritisere forskellige oplysninger – f.eks. kan man ikke sige, at arbejdernes organisationsfrihed anfægtedes af fabrikanterne under smedelockouten i 1885 (s. 262), eller at lockouter var hyppigere end strejker ved denne tid (s. 257). Man kan også stedvis undre sig over poppede kildevalg – der skete jo f.eks. meget med de økonomiske og sociale ideer efter Louis Pios tid. Men på dette konkrete niveau er indvendingerne beskedne, og de overskygges helt af samlingens fortjenester.

Derimod er der ting at diskutere i forbindelse med bogens oplæg, indramning og teoretiske udspil.

Med bogens betydelige sidetal står det klart, at man i undervisningen på de relevante trin kun vil kunne gennemgå mindre dele. Forfatterne mener, at hvert hold skal drøfte, »hvilke sider af industrialiseringen, der interesserer mest«, og så koncentrere sig om det pågældende kapitel. Men for at træffe et virkeligt valg må man overskue feltet. Og hvis specialstudierne ikke skal resultere i en eenøjet og isoleret kundskab, må de kombineres med en oversigtsviden, der placerer studieobjektet i forhold til denne økonomiske vækst- og moderniseringsudviklings øvrige sider, dens konsekvenser og alternativer. Som bogen er opbygget, stiller den med andre ord betydelige krav til forudgående lærebogsstudier – eller den burde, med så stort et sidetal, have haft plads til en grundig og velgennemtænkt indledende oversigt, der kunne opsummere og sammenføje indsigten fra de enkelte aspekter – og selvfølgelig gøre det på en måde, der svarer til den nyere forsknings opfattelser af processen.

En sådan brugerorienteret oversigt er der desværre ikke i bogen. I stedet gengives hovedresultater af Ole Hyldtofts endnu upublicerede studier om Københavns industri i disse år – uden at der selvfølgelig er plads til den nødvendige dokumentation og argumentation. Hyldtoft har kortlagt industristrukturens udvikling i de forskellige brancher – virksomhedernes antal, størrelse, teknik, trivsel, placering m.v. Ved at sammenfatte dette, især dog tallene på medarbejdere og hestekræfter, opstiller han empiriske generalisationer om takt, tempo og flaskehalse i forløbet, idet der øjnes skift mellem perioder af 10–20 års varighed – delvis sammenfaldende med det almene konjunkturforløb.

Hyldtoft ser forløbet i lyset af Marx' tanker om ændringer i kapitalens organiske sammensætning. Hans seks talrækker for 1847, 1855, 1873, 1897, 1906 og 1914 viser, at arbejdstallet og kapaciteten af kraftmaskiner ikke vokser helt i samme takt. Men det er meget dristigt, når han hævder, at slige taktforskelle udløser fald i profitten og investeringerne, d.v.s. en krise, som efter kapitalødelæggelser og lønnedgang fører til ny balance og til

produktion med ny teknik. Der er ikke fremlagt data til at støtte en sådan påstand, og Marx' teori er stadig kun en påstand (hvis korrelat, profitratens tendentielle fald, forfatterne tilmed selv undsiger side 42). Dette hører ikke hjemme i en lærebog for gymnasiet.

Det er også mindre rimeligt at sammenfatte debatten om økonomisk vækst til en tvekamp mellem Marx og Rostow og at lade sidstnævnte være taberen, fordi han fremsætter en eenfaktor-forklaring. Rostows teori er jo en faseteori, og en fase er ikke bare et vist åremål, men et sammenhængende sæt af strukturer og processer – altså netop ikke eenfaktoriel. Snarere kunne man vel hævde dette om Marx, der stedse kredser om den nævnte ændring af kapitalens organiske sammensætning. Men opstillingen har næppe nogen værdi i denne sammenhæng – også fordi vækstteorien i godt 25 år har arbejdet med helt andre modeller og fremdraget helt andre problemer end det her sker.

Der kan altså rejses indvendinger mod indledningskapitlet (side 15–43) fra flere sider, selvom det afgjort læses med interesse. For en ordens skyld gentages det, at bogen som helhed er en værdifuld materialesamling og en spændende indføring i emnet.

Niels Thomsen

EMANUEL HALICZ: *Polish National Liberation Struggles and the Genesis of the Modern Nation. Collected Papers. Translated from the Polish by Roger A. Clarke, Glasgow University. Odense University Press, 1982. 197 s.*

Den polske historiker Emanuel Halicz, der siden 1971 har opholdt sig i Danmark, har på Odense Universitetsforlag udgivet en række artikler og foredrag, der stammer fra perioden 1956–79. Flere af dem har været udgivet på polsk, et enkelt kunne dog ikke trykkes i Polen. Temaet er udviklingen i den polske nationalisme fra slutningen af 1700 tallet med hovedvægten lagt på det 19. århundrede. Forfatteren har ment, at disse bidrag kunne interessere en bredere læserkreds på grund af Polens krise 1980–81.

Artiklerne giver et godt indblik i den polske nationalismes særegne udviklingsvilkår – præget af den enestående erfaring fra delingsperioden. Forfatteren stræber efter en større nuancering omkring ofte klichéfylde og politisk prægede vurderinger om polske ledere som T. Kościuszko, J. Bem og R. Traugutt og også om Napoleons politisk beregnende spil med det polske kort. I sammenligningerne med den italienske nationalisme og med polakkernes deltagelse i Ungarns oprør 1848–49 mærkes forfatterens brede orientering i det 19. århundredes europæiske politik. Bestandig betoner han, at den polske nationalismes mest givende teoretikere fremhævede ikke alene kravet om national frihed og uafhængighed, men også kombinerede frihedskampen med sociale reformkrav, dvs. især med befrielsen af bønderne for de feudale byrder. Det er lidt sært for en dansk historiker, at polske historikere stadig kan beskrive fortidens personer som helte, men set i en polsk historiografisk sammenhæng undrer det mindre. Artiklerne har mange centrale og interessante citater fra kilderne. Jeg skal blot henvise til siderne 166–67, hvor tsarens statsmænd midt i det 19. århundrede anfører, at Polens uafhængighed ville være identisk med Ruslands sønderlemmelse – og at det derfor var en umulig tanke. Polens uheldige geopolitiske position gør ikke disse overvejelser uaktuelle.

Kay Lundgreen-Nielsen